

УДК: 338(410)+323.2:324

Мірошниченко Юлія,
студентка 2-го курсу магістратури
спеціалізації «Країнознавство»
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК АНГЛІЙСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У СЕР. ХІХ – НА ПОЧ. ХХ СТ.

Стаття присвячена дослідженню основних тенденцій соціального розвитку Великобританії у 1837 – 1901 рр. Розглянуто основні перетворення у соціально-економічній сфері зазначеного періоду. Також представлені ключові політичні тенденції та електоральні особливості у т.зв. «вікторіанський» період.

Ключові слова: соціально-економічний розвиток, ліберально-демократичні перетворення, економічні реформи, вибори, виборчі права.

The article is devoted to the study of the basic tendencies of social development of Great Britain in 1837 - 1901. Key political trends and electoral features in the so-called The "Victorian" period.

Keywords: socio-economic development, liberal-democratic transformations, economic reforms, elections, suffrage.

«Вікторіанська епоха» (правління королеви Вікторії з 1837 по 1901 р.) була періодом найвищого розквіту Великобританії, утвердження її на світовій арені як наймогутнішої держави, найбільшої колоніальної імперії із колосальним економічним потенціалом. У країні існувала конституційна монархія, парламентський лад і двопартійна система.

Характерними рисами епохи також стали промислова революція і розвиток капіталізму, а також жорсткий моральний кодекс англійського суспільства, що закріпив консервативні цінності, зростання колоніальної експансії Англії в Азії і Африці.

Звичайно, що розвиток економіки мав безпосередній вплив на соціальне питання, особливо в період переходу на індустріальний лад. Коли змінюється суспільство, відбуваються не лише процеси урбанізації, поділ суспільства на класи, а й змінюються уявлення людей, їх бачення світового розвитку.

Одним із основних наслідків завершення промислового перевороту та переходу до індустріального розвитку став процес урбанізації, який був зумовлений відтоком населення до міст, за рахунок чого вони не просто зростали, а були перенаселеними. Наприклад, у м. Бредфорд населення за 40 (сорок) років (з 1810 по 1850 рр.) виросло більше ніж у 6 разів: з 16 012 осіб

до 1 037 778 осіб [6, с. 304]. Такий різкий підйом населення обумовлювався тим фактом, що місто стало одним із центрів текстильної промисловості, яка була однією із провідних галузей у розвитку англійської економіки. На 1851 р. 34 % усього англійського населення проживало у містах. Для порівняння можна взяти Францію, яка на той же 1851 р. мала лише 10 % міського населення. Всі великі міста Англії нараховували не менше 20 тис. осіб.

Найбільшим містом був Лондон, він нараховував 2,3 млн. жителів [10, с. 38]. Вже на 1901 р. міське населення становило майже 80 %, а кількість жителів у всіх великих містах вимірювалося від 50 тис. осіб. Особливо показовим був приріст населення у Лондоні – за 60 років воно виросло майже у два рази з 2,3 млн. жителів у 1851 р. до 4,5 млн. у 1911 р. (якщо додати сюди ще й приміську місцевість, кількість населення досягала 7,3 млн. осіб).

В кінці XIX – на початку XX ст. для міст Англії був характерним процес «конурбації», його ввів у вжиток теоретик міського планування Патрік Геддес. Цим терміном він позначив об'єднання декількох невеликих міст у єдиний урбанізований простір. До 1911 р. на території британського острова нараховувалося сім таких утворень: Великий Лондон – 7,3 млн.), Південно–Східний Ланкашир – 2,1 млн., Західний Міндленд – 1,6 млн., Західний Йоркшир – 1,5 млн., Центральний Кландсайд – 1,5 млн., Мерсисайд – 1,2 млн., Тайнсайд – 0,8 млн. [14, с. 304]. Велику частину цих утворень складала переселенці із Ірландії. Окрім цього, у кінці XIX ст. у деяких містах, зокрема Лондоні та Лідсе, утворюються великі общини євреїв. Вони переселялися в міста за рахунок відтоку населення або депопуляції села через голод, схожий на той, що був в Ірландії.

Проблема перенаселення турбувала владу. Бредфордський комітет з охорони здоров'я, відвідавши більше 300 будинків, підрахував, що на одному ліжку сплять приблизно по три чоловіки. Інша проблема пов'язана із розвитком міст, – це проституція. У Ліверпулі, яке було портовим містом і де збиралися приблизно 30 000 моряків за день, у 1836 р. нараховувалося 300 публічних будинків, а в 1846 р. ця цифра виросла до 538. У 1857 р. нараховувалося близько 200 проституток віком до 12 років, тобто процвітала не лише доросла проституція, а і дитяча [6, с. 304 – 305].

З проблемою перенаселення тісно була пов'язана проблема безробіття. Перехід країни на індустріальні рейки та масовість виробництва обумовили занепад ремесла та зниження кількості населення, зайнятого в сільському господарстві. Ремісники та колишні селяни переїжджали до міст, де ставали найманими робітниками. Але їх кількість була настільки великою, що пропозиція була більшою, ніж попит. Між робітниками виникає конкуренція за місця працевлаштування, а тому підприємці мають змогу підняти тривалість робочого дня, зменшити заробітню платню, погіршити санітарно–гігієнічні умови праці [16].

У містах, де розвивалося сталеливарне виробництво, чоловіки через рясну втрату поту проводили вільний час у пивоварнях, намагаючись поновити втрачену кількість рідини. Звичайно ж, у деяких випадках це призводило до розвитку алкоголізму. Таким чином, розвиток економіки хоча і сприяв розширенню міст, але мав свої наслідки, які сприяли занепаду суспільства та поширенню бідності. Саме ці обставини обумовили створення та ріст організацій, які проповідували моральні норми життя, виступали проти надмірного вживання алкоголю, за захист тварин [17, с. 539].

Іншим наслідком індустріального розвитку для суспільства стала поява нових професій, зокрема бухгалтера. Їх поява була обумовлена посиленням сфери послуг. Саме завдяки цьому жінки отримують нові численні робочі місця в офісах, магазинах, телефонних станціях. Також з'являються нові галузі економіки та індустрії, наприклад туризм та розваги.

Цей період в літературі ще називають «століттям підприємництва». Люди починають зв'язувати своє життя із підприємницькою діяльністю. За їх співпраці впроваджувалися або розроблялися нові досягнення науки і техніки. Особливо електроенергетики, яка поступово захоплює увесь економічний ринок.

Генрі Стюарт у 1834 р. виділив три категорії людей, як проживали у приходських робітничих будинках: 1) старі та слабкі, 2) сироти та незаконнонароджені, 3) незаміжні, вагітні жінки [6, с.328]. У 1834 р. як реакцію на такий доклад Г. Стюарта видається акт про поправки до закону про бідних, який не покращив становище англійського суспільства, що проживали у робітничих домах. За ним були відмінені виплати для непрацюючих, але фізично працездатних людей, їх зобов'язали переселитися у робітничі будинки, де життя їх не покращилося. Кожна категорія проживала у окремому приміщенні, загальними були лише їдальня, хоча в деяких будинках навіть там ставили перешкоди. Розділяли навіть дітей з матерями, хоча з 1842 р. їм дозволяють бачитися лише у визначений час.

Витрати мешканців робітничих будинків жорстоко регламентувалися. В таких закладах були відсутні санітарно – гігієнічні умови: прийняти ванну люди могли раз у тиждень, якщо органи охорони здоров'я не встигали забрати померлого, з ним у ліжку могли спати люди, а надання медичної допомоги були або поверхневим або взагалі відсутнім [5, с.74].

Наприклад, в м. Уімборн не вистачало ліжок на все населення, яке туди переїжджало, а серед їжі із овочей до 1849 р. була лише бульба. Для незаміжніх жінок взагалі встановлювалося правило ходити в спеціальному одязі. Окремо жили як чоловіки, так і жінки, попри те, перебували вони в шлюбі чи ні. Така політика не задовольнила англійське суспільство, і тому такі будинки починають швидко руйнувати [12, с.159-160]. Аби регламентувати діяльність людей, у таких будинках вивішувалися правила, які по суті регламентували режим дня мешканців будинків: час підйому,

роботи, прийому їжі тощо. Для неграмотних ці правила зачитувалися кожної неділі. За порушення цих правил накладалися певні санкції, які ділилися на дві категорії: «недисциплінарна поведінка» (люди залишалися без надлишків їжі) та «непокійна поведінка» (від побиття до тюремного ув'язнення) [54, с. 602].

Такі тяжкі умови утримання в робітничих будинках були розкритиковані письменниками, журналістами, писалися з цього приводу памфлети та нариси. Люди, сприймаючи цю інформацію, відмовлялися жити у цих будинках, тому їх утримувачі вимушені поліпшити умови життя на їх території: була покращена та централізована система медичного забезпечення, покращено приготування та різноманітність їжі, людям стали доступні книги, газети тощо. В 1913 р. їх перейменовують в «установи по законодавству про бідних», остаточно вони починають зникати лише після Першої світової війни, коли у 1930 р. ці будівлі віддають місцевим муніципалітетам, які або реорганізують їх під будинки престарілих та благодійні організації, або зносять та на їх місці будують нові житлові будинки [5, с.75]. Таким чином, робітничі будинки стали однією із найтяжчих сторінок англійської історії, тягнучи за собою негативні наслідки для суспільства.

На розвиток суспільної моралі впливала колоніальна політика англійського уряду. Загальноприйнятою була думка про те, що експансіоністська політика є національно та морально правильно. Саме завдяки їй англійці допомагають необізнаним народам та укріплюють своє становище на світовій арені [15, с.39].

В 1831 р. у промисловості та торгівлі було зайнято 42 %, тоді як у сільському господарстві 28 %. Умови праці не задовольняли робітників, вони починають покращуватися лише з XIX ст. До цього особливо важкими були умови в шахтах, де найбільше зустрічалося випадків із смертельним результатом. Незабезпеченість приміщень достатньою вентиляцією обумовлювали накопичення газів, що в свою чергу призводило до вибухів.

Одним із найбільших таких вибухів стався в 1878 р. в Ланкаширі, де загинуло 189 чоловіків. Були галузі, які сприяли розвитку тяжких захворювань. Наприклад, виробництво сірників на основі жовтого фосфору викликало розвиток таких захворювань, як жовтуха, псоріаз, хронічна діарея [1, с.79].

Характерним для цього часу був процес трудової міграції, особливо некваліфікованої. Активно цей процес відбувався на території африканського континенту, де, окрім місцевого населення, до робіт, пов'язаних із будівництвом залізниць, залучали ще й нижчі верстви населення Англії.

Відтік населення на заробітки був обумовлений неможливістю більшої частини населення, перенаселенням міст, неможливістю утримувати себе на отриману заробітню платню [2, с.256 – 257].

Ще одна проблема була пов'язана із розширенням середнього класу і обумовлювалася питанням про надання права голосу усьому чоловічому населенню. Невдоволення англійських широких мас реформою 1832 р. та тяжкі умови праці обумовило появу чартистського руху. Він виник на основі двох організацій: Лондонської організації робітників та Великого північного союзу. У «Народній хартії» вони сформувавши свої вимоги, які включали лише шість пунктів:

- Рівне представництво – Великобританія мала бути поділена на 200 виборчих округів, за можливості з рівною кількістю населення. З кожного округу мали посилати по одному виборцю до парламенту.

- Загальне виборче право – кожен чоловік, який міг довести, що має вік від 21 року і проживає у місті від 6 місяців, повинен брати участь у виборах. При цьому повинна проходити реєстрація строком на два місяці (з 1 січня по 1 березня).

- Річні парламенти – вибори мають проводитися кожного року 24 червня; якщо місце у палаті звільниться посеред року, то воно повинно бути зайнято протягом двох неділь; а час, протягом якого можна віддати свій голос, буде з 6 год. ранку по 18 год. вечора. Відміна майнового цензу – для кандидата на посаду депутата не повинен встановлюватися майновий ценз.

Таємне голосування повинно проходити не по бюлетенях. При вході повинна стояти скринька з ім'ям кожного кандидата, куди виборці будуть опускати м'ячик, віддаючи свій голос. По закінченню дня голоси підраховують певні люди, які вивішують результат на дверях приходу.

Сесії та винагороди депутатам – депутати повинні засідати кожного дня, окрім неділі, і вирішувати всі питання, але завершити їх вирішення не пізніше вересня. Засідати вони повинні з 10 год.дня до 16 год. вечора. Кожному члену палати повинно виплачуватися по 400 фунт.ст. із державного бюджету [19, с. 74–76].

Таким чином, чартисти намагалися висунути свої вимоги, які в дечому були занадто нездійсненними. Хоча вони відбивали бажання не лише тогочасного суспільства, а й сьогоденного.

Засобами реалізації вимог чартистів була мирна агітація населення із закликами приєднатися до руху. Їх діяльність дещо змінилася після загального з'їзду чартистів у Бермінгері 1839 р. Вирішивши, що парламент не буде сприймати «Народну хартію», вони закликали англійське суспільство не купувати товари, що обкладалися акцизами. Але це не привнесло бажаних результатів [6, с.328]. У 1840 р. чартисти утворюють єдину Національну чартиську партію наоснові розрізнених організацій. Асоціація укладає нову хартію, яку підписало 3 млн. чол. Аби впровадити у життя цю петицію чартисти проводять марш. Після нього хартію подали на розгляд до парламенту. Але англійський уряд відхилив її внаслідок чого виникає хвиля протесту та страйк. Його розганяли насильницькими методами, після яких

проходили судові процеси по засудженню лідерів та очільників руху. Після цього чартиський рух поступово притихає [1, с.58].

У 1847–1848 рр. чартистський рух знову набирає сили під час підписання ще однієї петиції. Яку парламент знову відмовився сприйняти, а демонстрація, яку планували проводити чартисти, була зірвана. Тому рух знову йде на спад. Після цього чартисти перестали виступати із політичними ідеями, розчарувавшись у своїй діяльності. Їм на заміну приходять професійні союзи (трэд – юніони), які ставили собі за мету опікуватися лише професійними питаннями робітників, зокрема, умовами праці. Окрім цього, вони опікувалися питанням по безробіттю: надавали матеріальну допомогу по безробіттю, хворобам та іншим особливим випадкам (наприклад, укладання шлюбу, або похорон). На перших етапах трэд – юніони включали лише висококваліфікованих робітників, які мали сплатити високі членські зноси. Серед таких професійних союзів ми можемо назвати утворений у 1851 р. Союз об'єднання механіків. Вони створили широкий грошовий фонд, за допомогою якого надавали взаємодопомогу його членам [17, с.322].

Акти, впроваджені англійським парламентом, по врегулюванню ситуації на фабриках, ніяк не вплинули на покращення відносин із чартистами. Були внесені деякі зміни в умови праці дітей. За законом від 1833 р. на роботу не могли наймати дітей віком до 9 років, але вже у 9 – 10 річному віці вони могли працювати по 8 год. на добу, а 11 – 17 річні діти по 12 год. У 1830-х рр. На фабриках кількість дітей, які були зайняті у виробництві сягнуло 35 % [4]. При цьому їх праця використовувалася не лише у текстильному виробництві, тобто у легкій промисловості, а й у металургії, на шахтах. Дещо покращило ці умови акт від 1844 р. який забезпечив 13 часовий робочий день для жінок та дітей, які не досягли 18 років. Таким чином, були зроблені спроби для покращення умов праці на фабриках, але вони, по суті, не мали ніяких наслідків, підприємці все ще активно наймали дітей на неповну робочу неділю, а умови праці так і не покращилися [6, с.328].

З 1860-х рр. рух чартистів набуває радикального характеру. У 1866 р. вони планували провести мітинг у Гайд-парку. Але уряд зачиняє парк і виставляє по його периметру правоохоронні органи. Керівники чартиського руху закликають англійський уряд відкрити парк, і коли не отримують позитивної відповіді, вступають у сутички з поліцією. Саме ця подія, а також мітинг, який був проведений Лігою реформ, у подальшому сприяла підняттю питання про виборчу реформу у парламенті [7 с.328].

У подальшому чартисти змогли вмовити робітників про необхідність об'єднання і за їх сприяння у 1868 р. утворюють Національний конгрес трэд–юніонів. До нього ввійшли 118 організацій, які представляли інтереси лише кваліфікованих робітників. Перед собою він ставив завдання: об'єднати усі професійні союзи та відстоювати права та інтереси робітників [9, с.347].

Початок занепаду економічного розвитку ще більше загострив проблеми робітників: тяжкі умови праці, безробіття, мізерна зарплатня, – це обумовило масовий підйом робітничого руху. За рахунок тиску з боку робітників уряди консерваторів та лібералів йдуть на деякі поступки по відношенню до робітників. Уряд консерваторів, на чолі якого стояв Дізраелі, забороняє дитячу працю до 10 років, проводить низку змін щодо охорони здоров'я, впроваджує 57 – годинний робочий тиждень. В цей же час ще більше починають поширюватися організації, направлені на боротьбу із шкідливими звичками та волонтерські організації, які допомагали бідним людям матеріально, а також сприяли будівництву домів для них. Особливо в цій діяльності можна виділити мера Бірменгема, який був підприємцем, а також представником радикального крила ліберальної партії. Він не дозволив створити на своїй фабриці тред – юніон, але дуже піклувався про умови праці робітників, тому забезпечував своє підприємство освітленими приміщеннями, слідкував аби вони відповідали санітарно – гігієнічним нормам [1, с.78]. Тут же можна було побачити бібліотеку, клуб, вечірню школу.

Окрім цього, на фабриці існувала скарбничка допомоги, з фондів якої надавалася матеріальне забезпечення незаможним верствам населення. Таким чином, рух чартистів маючи періоди свого злету та падіння мав вплив на англійський парламент з метою встановлення більш демократичних та ліберальних умов розвитку для широких верств населення.

Ще однією важливою суспільно–політичною течією, яка утворена у 1840-х рр., була Ліга боротьби із хлібними законами. Ця організація відстоювала позиції середнього класу, її філії можна було знайти у великих містах. Зокрема, у Манчестері міські жителі, які були невдоволені політикою лендлордів, вступали у Лігу. Ця організація виступала за відміну хлібних законів 1815 р. (за ним був встановлений ліміт на ввіз дешевого зерна на територію Великобританії). Борці з хлібними законами говорили про те, що така політика направлена на збагачення лендлордів та з їх допомогою підтримується штучна підвищена ціна на хліб [11, с.537].

Методи боротьби Ліги були схожі на методи чартистів – представники організації надсилали до парламенту численні петиції з вимогою відмінити хлібні закони, а парламент або ігнорував їх, або відмовляв у виконанні такого прохання. Після запеклої боротьби у 1846 р. був прийнятий біль про відміну хлібних законів. Цьому сприяли не лише петиції, які масово направлялися на розгляд до парламенту, а й голод в Ірландії, якого раніше не знало англійське суспільство [13, с.84]. Таким чином, починаючи з 1840-х рр., на території Англії розгортається два основних суспільно – політичних рухи: чартисти та «лігісти», які хоча і мали спільні методи, але ставили перед собою різні завдання.

У 1885 р. виникають нові тред – юніони, які опікувалися проблемами чорноробов, докерів та інших робітників, які не мали постійного місця працевлаштування і кочували з місця на місце. Вони не були високо кваліфікованими. Саме тому ніхто не хотів надовго наймати їх на роботу.

Протягом 80 - 90-х рр. XIX ст. кількість осіб, які вступали у нові тред–юніони значно розширюється: у 1880р. їх нараховувалося 604 тис., у 1890 р. їх вже було 1054 тис., а у 1900 р. – 1972 тис. Тобто, майже у 3,5 разів усього за десять років збільшується кількість людей, які виразили бажання вступити у тред – юніони [10, с.125]. Свою діяльність вони почали із мітингів.

Найбільших таких мітинг стався у Лондоні, на підтримку якого присилали гроші із усієї країни, навіть з Австралії. Мітингуючі виступали за встановлення фіксованої заробітної платні. Завдяки розмаху мітингу вони змогли досягти своєї мети.

Такий активний розвиток робітничого руху сприяв розгортанню соціалістичного руху на території Англії. Поширення набуває поміркована течія соціалізму – фабіанство. Перша організація цієї течії виникає у Лондоні в 1884 р., а вже до кінця XIX ст. вона нараховувала 3 тис. членів у самому місті і близько 40 тис. по території усієї Англії. Керівники організації виступали за скорочення робочого дня до 8 год., викупу державою усієї землі, що належала лендлордам. Виступали проти поширення впливів монопольних організацій, і найголовніше за розширення прав робітників [8, с. 329].

Але попри успіхи, робітники все більше зверталися до думки про необхідність відстоювання своїх прав у парламенті за допомогою партії, яка буде складатися лише з робітників. Британський конгрес тред–юніонів у лютому 1900 р. заснував таку партію, назвавши її Комітет робітничого представництва (Labor Representation Committee). Але, не дивлячись на це, її відразу почали називати робітничою, і в 1906 р. Вона переймає цю назву офіційно та починає називатися лейбористською (Labor Party). Активну підтримку лейбористам надавали тред–юніони. При цьому не лише об'єднання кваліфікованих робітників, а й тред–юніони нового типу, що об'єднували некваліфікованих робітників [3].

Її діяльність пов'язана з іншою проблемою англійського суспільства – надання виборчого права жінкам. За цю мету активно боролися суфражистки, які й налагоджують тісні зв'язки із Лейбористською партією. Суфражистки вважали, що саме за допомогою цієї партії вони зможуть отримати загальне виборче право і стати на рівних правах із чоловіками. Саме тому під час чергових виборів вони надавали їм усіляку допомогу, аби продвинути у парламент їх представників [18, с.286].

На кінець століття починається активний антивоєнний рух, що було пов'язано із розгортанням англо – бурської війни. Найбільшим виразником цього руху була Незалежна робітничая партія, створена у 1893 р. За її

сприяння зростає роль незалежних організацій у впливі на правлячі англійські кола. Робітників не задовольняла позиція по відношенню до бурів не лише тому, що з початком війни в них погіршуються умови праці, а й тому що вони починають співчувати бурам. Тому страйки, які на перших етапах мали суто матеріальні вимоги (наприклад, підйом заробітної платні) переросли у вимоги завершення війни з бурами та переходу на мирне життя. Окрім антивоєнного руху, Незалежна робітничка партія ставила собі за мету сприяти обранню робітників до парламенту із числа її партії, які могли б своєю діяльністю впливати на умови життя робітників [13, с.83].

Таким чином, внутрішньополітичний розвиток англійського суспільства середини XIX–початку XX ст. визначався декількома аспектами:

- ліберально–демократичними реформами, які були викликані змінами у економічному та соціальному плані, а також направленістю двох англійських урядів на поліпшення життя населення;
- ірландське питання, яке ознаменувалося боротьбою ірландського народу за самоуправління та покращення умов життя. Хоча воно й закінчилося невдачею, але привело до покращення умов життя ірландських селян;
- економічний розвиток, який був обумовлений переходом на індустріальні рейки, і тому вів до різких змін та більш жорстокої колоніальної політики;
- соціальне питання, яке залежало від економічного розвитку.

Список використаних джерел

1. Бураков Ю., Питльована Л. Нариси історії Англії нового часу. Львів, 2003. 87 с.
2. Долід В.В. Залізничне будівництво як фактор активізації трудової мобільності у британських африканських колоніях (кінець XIX – початок XX ст.). Вісник ХНУ. 2015. Вип. 50. С. 249 – 258.
3. Анекштейн А.И. История рабочего движения в Англии, Франции и Германии. М., 1930. 579 с. URL: <http://mirknig.su/knigi/history/152921-istoriyarabochego-dvizheniya-v-anglii-francii-i-germanii-ot-nachala-xix-veka-donashgovremeni.html>
4. Аракелян Г.С. Кризис партии тори во второй половине 1840-х годов и первый кабинет графа Дерби 1852 года. URL: <https://яcyberleninka.ru/article/n/krizis-partii-tori-vo-vtoroy-polovine-1840-hgodov-ipervyy-kabinet-grafa-derbi-1852-goda>
5. Барлова Ю.Е. Работные дома в истории английской социальной политики. Вопросы истории. 2009. № 5. С. 73 -75.
6. Блэк Дж. История Британских островов. СПб, 2008. 540 с.
7. Бриггс Э., Клэвин П. Европа нового и новейшего времени. С 1789 года и до наших дней. Москва, 2006. 600 с.

8. Галеви Э. История Англии в эпоху империализма. М., 1937. 438 с.
9. Дэниел К. Англия. История страны. Москва, 2007. 480 с.
10. Ерофеев Н.А. Очерки по истории Англии. 1815 – 1917 гг. Москва, 1959. 263 с.
11. История Европы. Т. 5. От Французской революции конца XVIII века до первой мировой войны. Москва, 2000. 667 с.
12. Кертман Л.Е. География, история и культура Англии. Москва, 1979. 324 с.
13. Корнеев К.А. Независимая рабочая партия Великобритании в 1899–1902 годах: формирование антивоенной позиции. Вестник ТГПУ. 2010. Вып. 9. С. 83–86.
14. Морган К. История Великобритании. Москва, 2007. 680 с.
15. Никонов О.А. Эволюция колониальной политики Великобритании на Востоке (вторая половина XIX – первая половина XX вв.). ЛОКУС: люди, общество, культуры, смыслы. 2017. №1. С. 32 – 45.
16. Правление королевы Виктории (1837-1901 гг.). URL:<http://adelanta.info/en/cyclopaedia/politics/victoria/>
17. Тревельян Дж. М. Социальная история Англии. Москва, 1959. 607 с.
18. Школьников И.А. Лейбористская партия Великобритании и суфражистское движение. Диалог со временем. 2007. Вып. 19. С. 284 – 300.
19. Английская народная хартия (1837 – 1839). Сборник документов по истории нового времени. Москва, 2017. С. 74 – 81.

REFERENCES

1. Burakov Yu., Pitlova L. Narisi Istoriyi Angliyi novogo chasu. [*Essays of history of England of new time*]. Lviv, 2003. 87 p.
2. Dolid V.V. Zaliznichne budivnitstvo yak faktor aktivizatsiyi trudovoyi mobilnosti u britanskih afrikanskih koloniyah (kinets XIX – pochatok XX st.). [Railway building as factor of activation of labour mobility in the British African colonies (an end of XIX is beginning of XX century)]. Visnik HNU. 2015. Vip. 50. p. 249 – 258.
3. Anekshteyn A.I. Istoriya rabocheho dvizheniya v Anglii, Frantsii i Germanii. M., 1930. 579 p. [*The history of the labor movement in England, France and Germany*]. URL: <http://mirknig.ru/knigi/history/152921-istoriyarabocheho-dvizheniya-v-anglii-francii-i-germanii-ot-nachala-xix-veka-do-nashegovremeni.html>
4. Arakelyan G.S. Krizis partii tori vo vtoroy polovine 1840-h godovi pervyy kabinet grafa Derbi 1852 goda. [*Tory party crisis in the second half of the 1840 s and the first cabinet of Earl Derby of 1852*]. URL:

<https://yacyberleninka.ru/article/n/krizis-partii-tori-vo-vtoroy-polovine-1840-hgodov-ipervyy-kabinet-grafa-derbi-1852-goda>

5. Barlova Yu.E. Rabotnyie doma v istorii angliyskoy sotsialnoy politiki. [*Workhouses in the history of English social policy*]. Voprosyi istorii. 2009. # 5. S. 73 -75.

6. Blek Dzh. Istoriya Britanskikh ostrovov. [*British Isles History*]. SPb, 2008. 540 s.

7. Briggs E., Klevin P. Evropa novogo i noveyshego vremeni. S 1789 goda i do nashih dney. [*Europe of the new and modern times. From 1789 to the present day*]. Moskva, 2006. 600 s.

8. Galevi E. Istoriya Anglii v epohu imperializma. [*The history of England in the era of imperialism*]. M., 1937. 438 s.

9. Deniel K. Angliya. Istoriya strany. [*England. Country history*]. Moskva, 2007. 480 s.

10. Erofeev N.A. Ocherki po istorii Anglii. 1815 – 1917 gg. [*Essays on the history of England. 1815 - 1917*]. Moskva, 1959. 263 s.

11. Istoriya Evropyi. T. 5. Ot Frantsuzskoy revolyutsii kontsa XVIII veka do pervoy mirovoy voyni. [*History of Europe. T. 5. From the French Revolution of the late XVIII century to the First World War.*]. Moskva, 2000. 667 s.

12. Kertman L.E. Geografiya, istoriya i kultura Anglii. [*The geography, history and culture of England*]. Moskva, 1979. 324 s.

13. Korneev K.A. Nezavisimaya rabochaya partiya Velikobritanii v 1899–1902 godah: formirovanie antivoennoy pozitsii. [*The Independent Workers Party of Great Britain in 1899-1902: Formation of an Anti-War Position*]. Vestnik TGPU. 2010. Vyip. 9. S. 83–86.

14. Morgan K. Istoriya Velikobritanii. [*History of Great Britain*]. Moskva, 2007. 680 s.

15. Nikonov O.A. Evolyutsiya kolonialnoy politiki Velikobritanii na Vostoke (vtoraya polovina XIX – pervaya polovina XX vv.). [*The evolution of British colonial policy in the East (second half of the 19th - first half of the 20th centuries)*]. LOKUS: lyudi, obschestvo, kulturyi, smyslyi. 2017. #1. S. 32 – 45.

16. Pravlennie korolevyi Viktorii (1837-1901 gg.). [*Queen Victoria Reign (1837-1901)*]. URL: <http://adelanta.info/e/ncyclopaedia/politics/victoria/>

17. Trevelyan Dzh. M. Sotsialnaya istoriya Anglii. [*The social history of England*]. Moskva, 1959. 607 s.

18. Shkolnikov I.A. Leyboristskaya partiya Velikobritanii i sufrazhistskoe dvizhenie. Dialog so vremenem. [*The Labor Party of Great Britain and the suffrage movement. Dialogue over time*]. 2007. Vyip. 19. S. 284 – 300.

19. Angliyskaya narodnaya hartiya (1837 – 1839). Sbornik dokumentov po istorii novogo vremeni. [*English People's Charter (1837 - 1839)*]. Moskva, 2017. S. 74 – 81.